

Hoe Bruikbaar is Levitikus 18 en 20 in die Homoseksualiteitsdebat?

COBUS SWART & DIRK HUMAN¹

DEPARTEMENT OU-TESTAMENTIESE WETENSKAP
UNIVERSITEIT VAN PRETORIA

ABSTRACT

How Useful Are Leviticus 18 and 20 in the Current Theological Debate about Homosexuality?

Leviticus 18:22 and 20:13 are the only Old Testament texts that seemingly explicitly prohibit homosexual acts between men. It is important to determine how useful these texts are in the current debate about homosexuality. Can churches simply use these texts to reject homosexual relationships on these 'Biblical' grounds? The exegetical and hermeneutical analysis of these texts makes it clear that neither Leviticus 18:22 nor Leviticus 20:13 can simply be applied directly in the current theological debate.

A INLEIDING

Daar woed vandag wêreldwyd, meer as ooit tevore, in wetenskaplike kringe, tydskrifte, publieke forums en kerke 'n hewige debat oor homoseksualiteit (Snyman 2006:968; Anthonissen & Oberholzer 2001:39; Gagnon 2001:25; Nissinen 1998:1). Talle mense beskou homoseksualiteit as 'n toetsaak vir hoe kerke en gelowiges die Bybel gebruik (Geyser & Van Aarde 2004:25). Die Christelike kerk se tradisionele verwerping en veroordeling van homoseksualiteit is gebaseer op 'n handvol Bybeltekste (Strommen 2001:68).² Hierdie

¹ Hierdie artikel is 'n verwerking van 'n gedeelte van Cobus Swart se MA verhandeling getitel 'Levitikus 18 en 20 in die homoseksualiteitsdebat: 'n Hermeneutiese perspektief' (2007), in die Departement Ou-Testamentiese Wetenskap, Universiteit van Pretoria, onder leiding van prof. dr. Dirk Human.

² Hayes & Holladay (1982:18; vgl ook Punt 2006:892 e.v.) wys daarop dat die Bybel as heilige geskrif omring word deur tradisie en verskeie tradisionele interpretasies wat die eksegeet voortdurend in die versoeking stel om tekste bloot in die lig van die tradisie te lees sonder enige kritiese oordeel of om die teks toe te laat om opnuut en op sy eie te spreek. (Dan vind eisegese plaas en nie eksegeese nie). Hierdie opmerking illustreer waarom homoseksualiteit nie net op grond van die negatiewe tradisie wat dit omring, afgewys kan word nie.

tekste word soms onverantwoordelik gebruik en misbruik³ om bepaalde standpunte Bybels (selfs goddelik) te begrond of om debat oor die saak summier te beëindig (Human 2005:630). Hierdie toedrag van sake veroorsaak vir talle homoseksuele gelowiges intense pyn en worsteling.⁴

Sedert die oorgang na 'n nuwe politieke bedeling in Suid-Afrika, kom die bevraagtekening van tradisionele kerklike standpunte en veral die Bybelse begronding daarvan al meer voor (De Villiers 2006:56; Potgieter 2005:39).

Daar moet hermeneuties uitgemaak word of die reglynige toepassing van die Bybel se skynbaar duidelike afwysing van homoseksuele gedrag in die lig van hedendaagse oorwegings geregverdig is (Gagnon 2001:341).⁵ Talle teoloë herinterpreteer vandag die tekste oor homoseksualiteit en vind nie meer 'n veroordeling van homoseksualiteit daarin nie (NGK 2004:140; Strommen 2001:73).

Die doel van hierdie artikel is om op verantwoordelike wyse Levitikus 18:22 en Levitikus 20:13 deur 'n literêr-historiese bril uit te lê en toe te pas. Dit is belangrik om te bepaal hoe hierdie Ou-Testamentiese tekste wat skynbaar oor homoseksualiteit handel, geïnterpreteer moet word (Groenewald 2006:62). Hoe bruikbaar is hierdie tekste in die huidige debat oor homoseksualiteit? Kan kerke en gelowiges net eenvoudig hierdie tekste gebruik om die afwysing van homoseksuele verhoudings 'Bybels' te regverdig?

³ Deist (1986:29) wys daarop '... dat tekste duidelik misbruik kan word om namens die leser te buiksprek...' Hierteen moet voortdurend gewaak word deur almal wat die Bybel lees en as gesagvol vir hul leer en lewenswandel beskou.

⁴ Paul Germond (1997:193) skryf: 'For countless gay and lesbian people the Bible has brought death, not life. Many speak of the Bible as a 'six gun', a pistol loaded with six texts (Gen 19:1-29; Lev 18:22; 20:13; Rom 1:18-32; 1 Cor 6:9 and 1 Tim 1:8-11) that are used as bullets – Bible bullets – to kill lesbian and gay people in a contest about whether they can be full members of the community of faith. They kill because they are used to legitimize the rejection of gay and lesbian people from the church'. Cilliers (1997:176) is van oortuiging: 'Die Bybel was vir die kerk nie die boek wat die liefde en genade van God voorgehou het nie. Dit was die lat om mee te slaan. Die vuurhoutjie om die brandstapel mee aan te steek. In die naam van God'. Dreyer (2006a:156) meen: 'The way in which the Bible has been interpreted in the past and is still being interpreted by some, has been harmful to sexual minorities. Biblical texts have been used against people without admitting to the underlying prejudicial presuppositions on which the exegesis was built'.

⁵ Snyman (2006:969) stel dit duidelik: 'Wanneer Bybeltekste reglynig en sonder inagneming van die literêre en historiese konteks gebruik (misbruik?) word, maak dit die aansprake van Bybeltekste in die algemeen en van 'n boek soos Levitikus in die besonder soms gewoon belaglik'.

B EKSEGETIESE PROSES

Daar is nie 'n vasgestelde of voorgeskrewe leespatroon – met ander woorde 'n korrekte 'metode'⁶ om by die betekenis van die tekste uit te kom nie (Human 1999:356; Prinsloo 1989:50).⁷ Gevolglik word eerder gekies vir invalshoeke of bepaalde perspektiewe op die tekste.⁸

Die tekste in Levitikus moet met inagneming van beide literêre en historiese perspektiewe geanaliseer word (Human 1999:361).⁹ Sinkronie en diakronie is dus komplementêre gespreksgenote. Hoewel dit nie maklik is om te bepaal of die teks eers literêr of histories ontleed word nie, geniet die sinkroniese gestalte van die teks metodologies 'n werksprioriteit (Prinsloo 1989:51). In die leesproses van die teks vervloei die sinkroniese en diakroniese aspekte egter en kry die teks betekenis namate dit van verskillende kante deeglik ondersoek word (Human 1999:362). Die soort literatuur wat geanaliseer word (saam met verskeie ander faktore soos byvoorbeeld die konteks van die leser) sal tot 'n groot mate bepaal watter aspekte die meeste aandag in die lees en verstaan van die teks sal speel (Bosman 1986:14; Hayes & Holladay 1982:105-107).

⁶ Bosman (1986:10) toon aan '... dat elke wyse van wetenskaplike verstaan bepaalde ingeboude tekortkominge het en dat daar ewe geldige alternatiewe bestaan vir elke metode van wetenskaplike verstaan ...'.

⁷ Hayes en Holladay (1982:23-24) wys daarop: 'The fact is, there are various aspects of a text's meaning and different types of exegesis can address these different aspects. For this reason, the exegete can never hope to present *the* exegesis of a passage as if it were the final word. Rather, one does an exegesis of a passage in which a coherent, informed interpretation is presented, based on one's encounter with and investigation of a text at a given point in time ... Exegesis does not allow us to master the text so much as it enables us to enter it'.

⁸ Human (1999:357) is oortuig: 'n *Bepaalde* invalshoek op die lees van 'n teks belyg tog net *bepaalde* betekenismoontlikhede. Ons lees van tekste bly tog 'n proses wat deur verskillende aspekte agter die teks, in die teks en voor die teks beïnvloed word. Die bybelleser wil verseker blootgestel word aan die vele perspektiewe op die Ou Testament wanneer hy/sy binne talle kontekste die betekenis van die teks wil begryp'.

⁹ Sommige geleerdes meen dat eksegete in Suid-Afrika of die historiese (diakroniese) of die teksimmanente (sinkroniese) benadering tot teksanalise volg (Human 1999:357-360). Dit is baie belangrik dat nie een van die benaderings verabsoluteer moet word nie omdat dit 'n verarming en vereensydiging van eksegetiese resultate tot gevolg het. Beide metodes kan ongelukkig soms positivisties en subjektief toegepas word, maar aan die positiewe kant vertoon albei metodes 'n komplementêre karakter. Wanneer 'n teks ontleed word moet die eksegete toesien dat beide die diakroniese en sinkroniese aspekte verreken word sodat beide die historiese en literêre aspekte mekaar kan aanvul om die ryke verskeidenheid van dimensies van die teks se veelkleurigheid uit te lig (Bosman 1986:15).

Die volgende aspekte sal onder andere in die leesproses van die tekste in Levitikus 18 en 20 ondersoek word¹⁰:

- Tekskritiek en literêre genre;
- Struktuur, opbou en inhoud van die twee hoofstukke;
- Verskillende vertalingsmoontlikhede van Levitikus 18:22 en Levitikus 20:13 met enkele belangrike opmerkings oor hierdie verse;
- Moontlike redes waarom homoseksualiteit oënskynlik verbied word deur die Ou Testament;
- Hoe die funksionering van eer en skaamte lig kan werp op die verstaan van hierdie tekste;
- 'n Teologiese perspektief op Levitikus 18:22 en 20:13.

C KONTEKS VAN LEVITIKUS 18 EN 20

1 Ou Nabye-Oosterse perspektiewe

'n Mens kan nie Bybeltekste los van hul omgewing en historiese *Sitz im Leben* verstaan nie (Human 2005:630, 634). Die Ou Testament vorm onlosmaaklik deel van van die Ou Nabye Ooste. Gevolglik moet alle Ou-Testamentiese tekste teen hierdie kultuurhistoriese agtergrond gesien, gelees en geïnterpreteer word (sien Otto 2007:58).¹¹

Uit die beskikbare getuienis wil dit volgens sommige geleerdes voorkom of die Ou Testament se verwerping van alle vorme van homoseksuele gedrag waarskynlik uniek is in die antieke wêreld (Wenham 1990:360). Ongelukkig is daar nie baie inligting oor hierdie onderwerp in die Ou Nabye Ooste beskikbaar nie. Die beoefening van homoseksuele praktyke was wel bekend in die Ou Nabye Ooste (Potgieter 2005:50-55). Hierdie vorm van seksualiteit (ten minste soos mense in die antieke wêreld dit skynbaar verstaan het) is nie oral en te alle tye op dieselfde wyse beoordeel nie. Of dit wat ons vandag onder homoseksualiteit verstaan en dit wat beskrywings uit die Ou Nabye Ooste daarvoor dokumenteer dieselfde is, is nie heeltemal seker nie (Human 2005:630).

Sekere vorme van seksuele omgang tussen mense van dieselfde geslag was oor die algemeen onaanvaarbaar, byvoorbeeld, bloedskande¹², pederastie

¹⁰ Hoewel dit moontlik is om aan verskeie ander aspekte ook aandag te gee en om in baie meer diepte eksegetiese te doen, sal dit nie in hierdie artikel gebeur nie, omdat die eksegetiese studie dan te omvangryk word.

¹¹ Otto (2007:58) wys daarop dat indien hierdie hermeneutiese uitgangspunt gevolg word, dan sal dit duidelik blyk dat Ou-Testamentiese uitsprake oor verhoudings tussen persone van dieselfde geslag nie direk op die huidige konteks toegepas kan en mag word nie.

¹² Bloedskande verwys na geslagsverkeer tussen 'n pa en 'n seun.

en wanneer 'n man 'n ander man van dieselfde sosiale stand wil verneder deur hom te dwing tot geslagsgemeenskap (Human 2005:631; Wenham 1990:361). Die kulture van die Ou Nabye Ooste kan as manlik en patriargaal gedomineerd beskryf word en gevolglik het hierdie vorm van geslagsomgang geïmpliseer dat 'n man in die openbaar die plek of rol van 'n vrou inneem. Hierdie praktyk is as 'n vernedering van iemand se eer en status beskou, as 'n skanddaad, binne 'n samelewing van eer en skande waarin hierdie sosiale waardes sterk gefunksioneer het (Human 2005:631; Potgieter 2005:51). Dit is belangrik om daarop te let dat seksualiteit as magsmiddel gebruik is in die antieke samelewings.¹³

Die meeste inligting oor veral homo-erotiek kom uit sekere wette, magiese tekste, mites en epiëse verhale uit Mesopotamië (Human 2005:630, 632). In een Assiriese droomboek is 'n aantal drome opgeteken wat na homoseksuele kontak verwys (Otto 2007:59).¹⁴ In Mesopotamië is homoseksuele praktyke skynbaar aanvaar en is niks moreel of godsdienstig daarmee fout gesien nie, solank dit tussen twee instemmende volwassenes plaasvind (Wenham 1990:360). Uit die beskikbare getuïenis wil dit nie voorkom of homoseksuele seksuele kontak tot rituele onreinheid gelei het nie (Otto 2007:59). Die Middel-Assiriese wetskotdeks (Tafel A) bespreek seksuele kontak tussen persone van dieselfde geslag, maar dit is nie seker of dit nie eerder na homoseksuele verkragting verwys nie (Otto 2007:59-60). Dat homoseksuele gedrag onder mans voorgekom het, is duidelik. Hoe dit beoordeel is, is egter nie altyd duidelik nie. Opinies het moontlik gewissel van gebied tot gebied.

Wat die Hetiete aanbetref is 'n pa verbied om met sy seun gemeenskap te hê, maar word daar nie verder na dieselfde geslag seksuele praktyke verwys nie (Human 2005:632; Wenham 1990:361). Dit wil voorkom of die Hetiete moontlik dieselfde beskouing oor homoseksuele gedrag gehuldig het as die Assiriërs. Wat Egipte betref is die getuïenis meer dubbelsinnig.¹⁵ Geleerdes interpreteer die getuïenis op verskillende maniere en gevolglik lewer dit nie 'n groot bydrae in hierdie verband nie (Potgieter 2005:54-56). Sommige geleerdes is egter van oortuiging dat die Egiptenare niks immoreel gesien het in homoseksuele dade wat met wedersydse instemming gedoen is nie (Wenham 1990:361). Ugaritiese tekste gee geen aanduiding van Kanaänitiese beskouings ten opsigte van homoseksualiteit nie.

Dit is opvallend dat daar geen skriftelike of ikonografiese verwysings na vroulike homoseksualiteit voorkom nie (Otto 2007:60). Otto (2007:60) verwys na twee moontlike redes vir hierdie verswyging:

¹³ Genesis 19 en Rigters 19 dien as goeie voorbeelde.

¹⁴ Geleerdes is nie seker watter afleidings oor die aanvaarbaarheid van homoseksuele gedrag uit hierdie drome gemaak kan word nie.

¹⁵ Onkritiese uitsprake oor homoseksuele kontak kom voor, asook negatiewe uitsprake (taboe voorskrifte) in die Egiptiese *Boek van die Dode* (Otto 2007:60).

- Die tekste reflekteer 'n manlike perspektief (omdat dit deur mans geskryf is),
- Heteroseksuele kontak het die verstaan van seksualiteit tot so 'n mate bepaal dat seks slegs gesien is as voortplantings-handeling. Dit is gevolglik gereduseer tot die familie en genealogie.¹⁶

Beskikbare getuienis uit die kultuurruimte van die Ou Nabye Ooste is te twyfelagtig om as gespreksgenoot vir die moderne verstaan van homoseksualiteit te dien (Human 2005:631). Dit laat die vraag ontstaan of dieselfde nie waar is van die Bybelse getuienis oor homoseksualiteit nie? Kan die beskikbare Bybelse getuienis oor homoseksualiteit as gespreksgenoot dien vir die moderne verstaan van homoseksualiteit?

2 Levitikus

Die boek Levitikus vorm deel van die eerste verteleenheid van die Ou Testament (die Heksateug) wat met Genesis 1 begin en met Josua 24 eindig (Deist 1987:1-3). Joodse eksegete, asook ander geleerdes, sien Levitikus as die hart van die Tora en Pentateug (Venter 2003:167).¹⁷ Deist (1987:4) identifiseer die tema van die Heksateug as 'God se mag om getrou te bly aan beloftes wat Hy gemaak het aan mense wat hulleself nie kon help nie'.

Die Heksateug val in 'n aantal episodes uiteen (sien Deist 1987:5) naamlik,

- die aartsvaderverhale,
- die uittogverhale,
- die woestynverhale,
- die Sinaiverhaal¹⁸,
- die intogverhaal,
- die verhaal oor die verdeling van die land.

Na die uittog uit Egipte, het die volk Israel ongeveer twee jaar lank aan die voet van die berg Horeb vertoef¹⁹ om na die Here te luister (sien Eks 19 tot Num 10) (Venter 1993:151). Levitikus handel oor die diens van die Israeliete aan God met die eerste deel wat fokus op die diens in die heiligdom (kultus) en die laaste deel wat grootliks fokus op die lewe van die volk buite die heiligdom sodat hulle steeds kon meedoen aan die erediens in die heiligdom (Breytenbach

¹⁶ Dit is ook die rede waarom homoseksualiteit as immoreel beskou is.

¹⁷ Sien byvoorbeeld Snyman (2006:972-973) wat kortliks die literêre konteks van die boek Levitikus bespreek.

¹⁸ Hierdie verhaal vertel hoe God met die volk Israel 'n ooreenkoms gesluit het en omvat 'n groot deel van Eksodus, Levitikus en Numeri.

¹⁹ Die voet van die berg Horeb vorm die toneel waar die hele Levitikus afspeel.

1989:115). Die begrip heiligheid²⁰ vorm die teologiese fokus van Levitikus (Venter 2003:166).

3 Heiligheidskodeks

Levitikus 18 en 20 vorm deel van die sogenaamde ‘Heiligheidskodeks’ (Otto 2007:61). Hoofstuk 17-26 bevat materiaal oor verskillende onderwerpe en kom nie werklik homogeen voor nie (Hartley 1992:xxxv). Die sentrale begrip in hierdie hoofstukke is ‘heiligheid’ en poog om ’n reaksie te formuleer op die opdrag in Levitikus 19 vers 2: ‘Wees heilig, want Ek die Here julle God is heilig’ (Venter 2003: 180). Die heiligheidskodeks kan volgens talle geleerdes histories geplaas word in die eksilies-na-eksiliese tyd waarin ‘dit gaan om die vraag na ’n heilige lewe in die teenwoordigheid van ’n heilige God’ (sien Snyman 2006:977). Veral die terreine van die kultiese en etiese kom hier ter sprake.

In die voetspore van Hartley (1992:xxxiv) kan hierdie gedeelte van Levitikus 17:1-26:46 soos volg verdeel word:

Wette oor ’n heilige lewe (Lev. 17:1-26:46)

- A. Wette oor die offer van mak diere en oor bloed (17:1-16)
- B. Wette wat die uitgebreide familie bestuur (18:1-30)
- C. Wette en vermanings oor ’n heilige lewe (19:1-37)
- D. Wette met sekere strawwe vir die wyding van kinders aan Molek, oproep van geeste en waarsêery, en seksuele oortredings (20:1-27)
- E. Spesifieke voorskrifte aan die priesters (21:1-24)
- F. Voorskrifte vir die priesters oor die eet van gewyde voedsel (22:1-16)
- G. Voorskrifte oor aanvaarbare en onaanvaarbare diereoffers (22:17-33)
- H. Kalender van gewyde feeste (23:1-44)
- I. Voorskrifte oor die versorging van die lampe en die offerbrood (24:1-9)
- J. ’n Geval van laster en ander regsreëls (24:10-23)
- K. Die kalender vir sewe-jaar-siklusse asook seëninge en strawwe (25:1-26:46)
 - 1. Sewe-jaar-siklusse: Die sabbatsjaar en hersteljaar (25:1-55)
 - 2. Enkele algemene verbondsvoorskrifte (26:1-2)
 - 3. Seën en straf (26:3-46)

Talle geleerdes beskou Levitikus 18-20 as ’n eenheid.²¹ Levitikus 18 en 20 staan aan weerskante van Levitikus 19. Levitikus 19 fokus op die individueel-etiese met as hoogtepunt die liefdesgebod (vgl Lev. 19:17 e.v.; Otto 2007:61).

²⁰ In Levitikus word daar 152 keer na heiligheid verwys.

²¹ Snyman (2006:973-974) toon oortuigend aan waarom hierdie drie hoofstukke saamgegroeper kan word. Sien ook byvoorbeeld Breytenbach (1989:115).

D LEVITIKUS 18

1 Struktuur van Levitikus 18

In navolging van Hartley (1992:284-285) kan die struktuur van hoofstuk 18 soos volg uiteengesit word:

- I Inleidingsformule (1)
- II Rede (2-30)
 - A. Opdrag om te praat (2a)
 - B. Eintlike rede (2b-30)
 - 1. Eerste paretiese gedeelte (2b-5)
 - a. Formule van Jahwe se self-bekendmaking (2b)
 - b. Eintlike paretiese (3-5)
 - 1) Twee verbodsbepalings teen vreemde praktyke (3)
 - 2) Twee vermanings om God se wette te onderhou, beide gesteun deur formules van Jahwe se self-bekendmaking (4-5)
 - 2. Wette wat verskillende seksuele verbintenisse reguleer (6-23)
 - a. Algemene wet (6)
 - b. Twee groepe wette (7-17a)
 - 1) Wette teen bloedskanie (7-18)
 - a) Primêre verhoudings
 - (1) Met 'n ma (7)
 - (2) Met 'n vrou van jou pa (8)
 - (3) Met 'n suster (9)
 - (4) Met 'n kleindogter (10)
 - (5) Met 'n stiefsuster (11)
 - (6) Met 'n tante aan vaderskant (12)
 - (7) Met 'n tante aan moederskant (13)
 - (8) Met 'n tante, 'n vrou van jou oom (14)
 - (9) Met 'n skoondogter (15)
 - (10) Met 'n skoonsuster (16)
 - (11) Met 'n ma en haar dogter (17a)
 - b) Addisionele wette teen sekere huwelike (17b-18)
 - (1) Teen 'n huwelik met 'n vrou en haar kleindogter (17b)
 - (2) Teen 'n huwelik met 'n vrou en haar suster (18)
 - 2) Wette teen sekere seksuele praktyke en offers aan Molek (19-23)
 - a) Teen seksuele omgang met 'n menstruerende vrou (19)
 - b) Teen seksuele omgang met 'n naaste se vrou (20)
 - c) Teen die wyding van kinders aan Molek (21)
 - d) Teen verkeerde homoseksuele dade (22)
 - e) Teen bestialiteit, manlik en vroulik (23)

3. Tweede parenetiese gedeelte (24-30)
 - a. Eintlike parenese (24-30a)
 - 1) Vermaning met historiese begroning (24-25)
 - 2) Parenese gesteun deur dreigement van uitsetting uit die land (26-29)
 - 3) Aansporing om hierdie wette te onderhou (30a)
 - b. Formule van Jahwe se self-bekendmaking (30b)

2 Inleidende opmerkings

Die wette in hoofstuk 18 gee verskillende voorskrifte aan die Israëliete oor verbode seksuele verhoudings (Venter 1993:176; Breytenbach 1989:134). Dit is opmerklik dat dit in die bondige bevelsvorm staan (jy moet of jy mag nie) (Venter 2003:181). Hoewel die aard en die erns van die oortredings vermeld word, word daar nie spesifieke strawwe vir elke oortreding aangedui nie (Levine 1989:118, 135). Daar is slegs sprake van 'n kollektiewe straf wat geformuleer is binne die raamwerk van die waarskuwing teen afgodediens (Levine 1989:135).

Om hierdie wette te dateer is moeilik. Daar bestaan heelwat meningsverskil onder geleerdes oor die datering (Hartley 1992:291).

Dit blyk dat die wette gerig is aan die hoof van 'n vader se huis. Hy moes toesien dat die wette gehoorsaam word. Drie tot vyf generasies wat moontlik uit tussen 50 en 100 persone kon bestaan het so 'n vader se huis gevorm en het nou saamgeleef (Hartley 1992:285-286). Hierdie uitgebreide gesin se gesinslewe is deur hierdie wette beskerm (Snyman 2006:974-975; Venter 1993:176; Hartley 1992:298-299). Die wette in verse 6-23 stem tot 'n groot mate ooreen met die wette in Levitikus 20 en Deuteronomium 27:20-23 (Venter 1993:176; Levine 1989:118).

Hierdie hoofstuk is in 'n selfsluitende eenheid gevorm (Gerstenberger 1996:246). Dit bestaan uit minstens drie tekstuele blokke, elk met verskillende uitgangspunte en bedoelings, wat saamgevoeg is (Gerstenberger 1996:247).

3 Raamwerk: Inleiding (1-5) en slot (24-30)

Deur Moses spreek Jahwe self 'n groter groep hoorders (die Israëliete) aan. Die gedeelte begin (2b) en eindig (30b) met die verklaring (ook genoem die verbondsformule): 'Ek is die Here julle God' (Levine 1989:118; Maarsingh 1974:149). Dit word ook in 4b nog 'n keer herhaal as amplifikasie (Gerstenberger 1996:247). Hierdie woorde plaas die wette teen die agtergrond van die Sinai-verbond (Hartley 1992:291). In verse 5 en 6 asook vers 21b word die verkorte vorm van hierdie self-bekendmaking gebruik (Gerstenberger 1996:247).

Die hoofstuk begin (vss1-5) en eindig (vss 24-30) met vermanings wat duidelik die gevolge uitspel indien daar oortree word (Levine 1989:118). Vers

3a kyk terug na die tyd in Egipte en 3b vooruit na Kanaän (Maarsingh 1974:149). Israel word gewaarsku om nie die praktyke van haar bure na te volg nie en opgeroep om heilig te wees (Hartley 1992:285). In die inleidende verse (2-5) en in die slotverse (24-30) word die redes vir hierdie voorskrifte gegee (Breytenbach 1989:134). Die wette dien deur hierdie omraming as voorbeelde van onaanvaarbare praktyke wat Israel moet vermy (Gerstenberger 1996:255).

Die klem op afsondering van die omringende nasies en hulle gebruike maak dit moontlik om hierdie hoofstuk teen die agtergrond van die Persiese periode te plaas (Gerstenberger 1996:256). Of Israel se bure werklik wat hulle seksuele sedes en praktyke betref veel van Israel verskil het, is nie uit die beskikbare getuienis so seker nie (Gerstenberger 1996:256-257).

Maarsingh (1974:149-160) beskou verse 1-6 as inleiding en 7-17a as 'n gedeelte wat oor bloedskande handel. Verse 17b en 18 verwys na verbode huwelike, 19-23 bevat voorbeelde van perverse seksualiteit en 24-30 gee 'n beskrywing van hoe verontreiniging ondergang bewerk.

4 Wette wat verskillende seksuele verbintenisse reguleer

Die voorskrifte in verse 6-23 het almal met seksuele verhoudings te doen en vorm die kern van die hoofstuk (Hartley 1992:285; Breytenbach 1989:134). Al die wette is uit die perspektief van 'n man geformuleer (Gerstenberger 1996:249).

Vers 6 dien as 'n inleidende stelling. Die algemene kategorie wat daar neergelê is, word dan in die verse wat volg duideliker omskryf (Levine 1989:120).²² Dit wat in die volgende perikoop volg, word dus saamgevat in vers 6 (Maarsingh 1974:150) Vers 6-18 trek duidelik die grense van met watter vroue 'n man geen seksuele verhouding mag hê nie (Maarsingh 1974:154). Dit is opmerklik dat daar nie in hoofstuk 18 of 20 'n wet is wat seksuele omgang tussen 'n pa en dogter uitdruklik verbied nie (Gerstenberger 1996:296; Hartley 1992:287). Seksuele omgang tussen 'n broer en suster word ook nie deur enige van die bepalinge verbied nie (Snyman 2006:974).

Levine (1989:118) verdeel die hoofgedeelte van die hoofstuk op grond van drie klasse van verbode seksuele aktiwiteit: bloedskande (6-16), verbintenisse met vroue wat nou verwant is (17-18) en ander verbode seksuele aktiwiteit (19-20, 22-23).

Hartley (1992:285) verdeel hierdie kerngedeelte op grond van twee groepe wette wat hy identifiseer: die eerste groep verbied seksuele omgang met 'n nabye bloedverwant (7-17a + 17b-18) en die tweede groep verbied verskeie

²² Sien Gerstenberger (1996:248-249) wat vers 6 as 'n latere opskrif en interpretasie van die taboe-lys beskou.

ander seksuele oortredings (19-20, 22-23). Vers 21 verwys na die wyding van kinders aan Molek.

Gerstenberger (1996:247, 258) oordeel dat die kern van die hoofstuk in twee groepe wette uiteen val: 7-17 wat op die familiegroep van toepassing is en 18-23 wat op 'n wyer gehoor gerig is. Otto (2007:62) oordeel dat verse 7 tot 18 'n reeks verbode seksuele verhoudings beskryf wat almal binne familieverband val.

a Verbode verhoudings met 'n nabye bloedverwant (6-18)

Verbode verhoudings met 'n nabye bloedverwant²³ kom eerste aan die beurt (6-18) (Breytenbach 1989:134). Bloedverwante het nie net eie bloedfamilie ingesluit nie, maar ook aangetroude familie. In die lig van Gen 2:24 oordeel Breytenbach (1989:134) dat 'n huwelik twee mense een maak. Dit is opmerklik dat die uitdrukking 'jy mag nie die naaktheid ontbloot nie ...' telkens in vers 7-17 herhaal word (Gerstenberger 1996:247). 'n Baie belangrike rede vir die wette in Levitikus 18:7-17 oor taboe-persone is die behoud van manlike eer (Gerstenberger 1996:249-250).

Vers 17b en 18 verskil van die voorafgaande wette deurdat dit na verbode huwelike verwys (Hartley 1992:289). Dit is belangrik om daarop te let dat verse 17, 22 en 23 met die drievoudige beslissing, 'it is a depravity, an abomination, a perversion' drie sinonieme terme gebruik om diagnosties te bepaal of 'n daad gevaarlik is (Gerstenberger 1996:247). Dit toon formele en wesenlike ooreenkoms met die verklarings van die priester 'dit is rein/onrein' of 'dit is 'n ernstige velaandoening' (vgl Lev 13), terwyl die uitdrukking 'it is loathsome' (bv in Lev 11) wat in die voedselvoorskrifte gebruik word ook nou verwant is (Gerstenberger 1996:247).

b Verontreinigende seksuele dade (19-23)

Verse 19-23 bevat 'n groep wette wat perverse of verontreinigende seksuele dade verbied (Hartley 1992:289). Dit wil voorkom of daar 'n progressie is in die ordening van hierdie wette vanaf aktiwiteite wat 'n verwringing is van normale seksuele gedrag tot onnatuurlike seksuele gedrag. Die verklarende formules wat die wette in die tweede groep begrond (sosiale verantwoordelikheid) verskil aansienlik van die in die eerste groep wette (verontreiniging) (Hartley 1992:289). Dit is interessant dat vers 19 'n man se seksuele verhouding met sy eie vrou aanspreek (Levine 1989:122). In die lig van Levitikus 15:19-24 maak hierdie verbod op omgang met 'n menstruerende vrou sin

²³ Potgieter (2005:214-216) beskou bloedskanie as 'n goeie analoë voorbeeld waarom homoseksuele verhoudings steeds vandag afgewys moet word. Ek stem egter nie hiermee saam nie. Twee homoseksuele persone in 'n permanente verhouding is byvoorbeeld nie bloedverwante (twee broers of twee susters) nie!

(Gerstenberger 1996:252). Egbreuk (20) word ook in die dekalooë verbied en word in alle antieke oosterse wetsversamelings ernstig gestraf (Gerstenberger 1996:252-253).

Vir die meeste moderne lesers lyk dit of vers 21 nie by hierdie groep wette pas nie (Hartley 1992:289). Die gegewens in die Bybel oor die Molekkultus (21) is moeilik om duidelik te interpreteer en het heelwat meningsverskil onder geleerdes tot gevolg (Levine 1989:123; sien Hartley 1992:334-337 vir 'n volledige bespreking). Die vrae waarmee geworstel word is onder andere: was Molek 'n afgod of verwys die term na 'n tipe offer? Is kinders werklik geoffer aan hierdie afgod? (Gerstenberger 1996:253; Hartley 1992:335). Dat daar in Israel 'n verband gelê is tussen seksuele oortredings en die Molekkultus blyk daaruit dat wette teen wyding aan Molek ook in hoofstuk 20 voor 'n groep wette oor seksuele oortredings geplaas word (Hartley 1992:290).

Die tema van vers 22 is verkeerde manlike homoseksuele dae (Gerstenberger 1996:254).²⁴

Vers 23 handel oor bestialiteit.²⁵ Bestialiteit word alreeds in die voor-eksiliese Bondsboek²⁶ (Eks 22:19) veroordeel en met die dood gestraf (Otto 2007:61). Vers 23 bevat die enigste geval in die hoofstuk waar 'n vrou in 'n voorskrif aangespreek word (Gerstenberger 1996:251; Levine 1989:123). Die tweede persoon manlike enkelvoud aanspreekvorm word deurgans in al die ander wette gebruik (Levine 1989:123). Die inleiding en slot asook vers 6 (wat Gerstenberger saam met verse 1-5 groepeer) staan in die tweede persoon meervoud, is wat taalgebruik en inhoud betref te onderskei van die wette, en vorm sodoende 'n raamwerk waarbinne die wette geplaas word (Gerstenberger 1996:247; Maarsingh 1974:149).

5 Levitikus 18:22

וְאֶת־זָכָר לֹא תִשְׁכַּב מִשְׁכַּבִּי אִשָּׁה הוֹעֵבָה הוּא׃²⁷

Verskillende vertalings²⁸ van hierdie vers lui soos volg:

²⁴ Snyman (2006:975) wys tereg daarop: 'Die literêre konteks van die prohibisies as verhoudings primêr binne familieverband, maak die interpretasie as sou dit hier gaan om kultiese tempelprostitusie onwaarskynlik'.

²⁵ Dit is opmerklik dat nie die Bondsboek of Deuteronomium homoseksuele kontak tussen mans verbied nie, in die lig gesien dat beide die Bondsboek en Deuteronomium deur die Pentateugredaktor en Priesterskrif in Levitikus 17-26 uitgelê en geherinterpreteer word (sien Otto 2007:61).

²⁶ Eksodus 20:22-23:33 vorm die Bondsboek.

²⁷ Geen teksritiese wysigings word voorgestel nie.

²⁸ Dit is belangrik om in gedagte te hou vertaling en interpretasie loop hand aan hand (Spangenberg 1998:40).

- *King James Version*: Thou shalt not lie with mankind, as with womankind: it is abomination.
- *New International Version*: Do not lie with a man as one lies with a woman; that is detestable.
- *Ou Afrikaanse Vertaling*: Met 'n manspersoon mag jy ook geen gemeenskap hê soos 'n mens met 'n vrou het nie. Dit is 'n gruwel.
- *Nuwe Afrikaanse Vertaling*: Jy mag nie 'n homoseksuele verhouding hê nie. Dit is 'n afstootlike sonde.
- *Multivertaling Bybel*: Jy mag nie 'n homoseksuele verhouding hê (by 'n ander man slaap soos jy by 'n vrou slaap) nie. Dit is 'n afstootlike sonde.
- *Nuwe Lewende Vertaling*: Moenie lê by 'n man soos wat 'n man by 'n vrou lê nie. Dit is 'n afstootlike sonde.

Uit die verskillende vertalings²⁹ is dit nie heeltemal duidelik wat nou eintlik deur die vers afgewys word nie:

- Word homoseksuele dade tussen twee mans afgewys?
- Word 'n homoseksuele verhouding afgewys?
- Word homoseksualiteit in die algemeen afgewys?
- Wys hierdie vers net verkeerde homoseksuele dade tussen (heteroseksuele) manlike persone af?³⁰

Dit wil voorkom of selfs die verskillende vertalers van hierdie vers nie heeltemal seker is hoe hierdie vers die beste vertaal kan word nie.

Otto (2007:61) plaas Levitikus 18 vers 22 (asook Levitikus 20:13) teen die agtergrond van die na-eksiliese Pentateugredaksie. Hy oordeel dat beide regsuitsprake in Levitikus 18:22 en 20:13 terugherei kan word na die Pentateugredaktor wat dit in hoofstuk 18 en 20 ingevoeg het in 'n reeks verbodsbepalings oor geslagtelike verhoudings. Of die twee uitsprake oor homoseksualiteit 'n skepping van die Pentateugredaktor self is of na vroeëre oorlewerings teruggedateer kan word, is egter onseker.

Daar moet fyn gelet word op die presiese terminologie van hierdie verbod (Wenham 1990:362). Die aktiewe vorm van homoseksualiteit, wat volgens sommige geleerdes as heel fatsoenlik in die antieke wêreld geag is, word verbied. Die passiewe deelnemer word net beskryf as 'male' en nie as 'man' of 'youth' nie (Wenham 1990:362). Die feit dat hierdie algemene term gebruik

²⁹ Sien ook Snyman (2006:970-972) wat verskillende vertalings van Levitikus 18:22 en 20:13 vergelyk.

³⁰ Snyman (2006:979) stel onder andere: 'Dit handel in die tekste om heteroseksuele manlike persone wat homoseksuele dade pleeg. Dit is daarom onwaarskynlik dat durende homoseksuele verhoudings tussen persone van dieselfde geslag aangespreek word in die Levitikus-tekste'.

word dui volgens sommige geleerdes daarop dat alle vorme van man tot man (male-male) seksuele omgang verbied word (Wenham 1990:362). Die passiewe deelnemer word nie direk aangespreek nie. Enkele belangrike vrae is egter:

- Op grond waarvan word die afleiding gemaak dat hierdie vers alle homoseksuele dae (en verhoudings) vir tyd en ewigheid verbied?
- Waarom word hierdie daad afgewys?
- Is hier sprake van 'n langtermyn-verbintenis van liefde en trou tussen persone van dieselfde geslag?

Dit is opvallend dat een van die sterkste moontlike veroordelende terme תועבה³¹ (abomination, gruwel) in die Ou Testament gebruik word om hierdie praktyk te veroordeel (Potgieter 2005:558; Wenham 1990:362). Binne die heiligheidswetgewing is homoseksuele gemeenskap die enigste seksuele daad wat eksplisiet as תועבה (afstootlik) beskryf word (Potgieter 2005:309, 311). Dit is gevolglik belangrik om te bepaal hoe hierdie term verstaan moet word.

Snyman (2006:976) wys daarop: 'Die term het nie 'n uitsluitlik kultiese betekenis nie. Daar is gewoon dinge wat met die wese van Jahwe onverenigbaar is en wat deur Hom afgewys word – dit word 'n gruwel of afstootlike sonde genoem. Binne hoofstuk 18 funksioneer die begrip as sinoniem vir wat as 'onrein' beskou word'.

Drie soorte dae word in Levitikus op hierdie wyse omskryf: oortredings van die voedselvoorskrifte, oortredings van die seksuele wette van Levitikus 18 en 20 asook deelname aan afgodediens (Stiebert & Walsh 2001:139). Die tipiese skeppingsteologie van die Priesterlike tradisie³² wat poog om dit wat bymekaar pas (volgens hulle aard of soort) saam te groepeer en te skei van dit wat nie daarby pas nie, is die onderliggende motivering vir hierdie wette. Hierdie term word gebruik om die grense tussen Israel (Jahwe se heilige volk wat vir hom afgesonder is) en die omringende volkere, wat hulle volgens Israel aan verbode voedsel-, seksuele- en kultiese praktyke skuldig gemaak het, te bewaar.

Die seksuele voorskrifte in hierdie hoofstuk kan moontlik soos volg verstaan word (sien Stiebert & Walsh 2001:139-140):

- Omgang met 'n naby bloedverwant word verbied om die moontlike verwarring van twee onverenigbare groepe te

³¹ Hierdie term kom 123 keer in die Ou Testament voor. Sien byvoorbeeld Potgieter (2005:312) vir 'n kort bespreking.

³² Die P-bron het waarskynlik in priesterkringe ontstaan en bevat materiaal wat veral vir die priesters van belang was. Dit bestaan hoofsaaklik uit wettemateriaal en geslagsregisters en kom waarskynlik uit die ballingskapyd (Spangenberg 1998:43).

voorkom naamlik die groep van potensiele seksmaats en die groep van familielede;

- Bestialiteit word verbied omdat dit die grens tussen mens en dier oorskry;
- Man-tot-man seksuele omgang word verbied omdat dit die grens oorskry tussen aktiewe manlike en passiewe vroulike seksuele rolle.

Geen straf word vir hierdie oortreding in hoofstuk 18 gespesifiseer nie (Wenham 1990:362). Daar is ook geen verwysing na seksuele oriëntasie nie (wat in daardie tyd totaal onbekend was). Wat die interpretasie van hierdie vers veral bemoeilik is dat daar geen motivering of rede vir die verbod op homoseksuele daade gegee word nie.³³

Die belangrikste vraag is of hierdie vers enigsins verwys na dieselfdegeslag-verhoudinge van liefde en trou (NGK 2007:147). Dit is baie belangrik om daarop te let dat hier nie in hierdie vers sprake is van 'n langtermyn-verbintenis tussen twee mans of 'n huweliksverhouding nie, maar eerder van 'n insidentele seksuele ontmoeting (Snyman 2006:976, 978, 979). In hoofstukke 18 en 20 word seksuele promiskuïteit dus moontlik veroordeel (Snyman 2006:979).

E LEVITIKUS 20

1 Struktuur van Levitikus 20

In navolging van Hartley (1992:329-330) kan die struktuur van die hoofstuk soos volg uiteengesit word:

- I. Inleidende formule (1)
- II. Rede (2-27)
 - A. Opdrag om te praat (2a)
 - B. Eintlike Rede (2aβ-27)
 1. Eerste groep wette (2aβ-6)
 - a. Offers aan Molek (2aβ-5)
 - b. Oproep van geeste en waarsêery (6)
 2. Eerste parenese, oproep tot heiligheid (7-8)
 3. Tweede groep wette (9-21)
 - a. Vloek pa of ma (9)
 - b. Verskillende seksuele verhoudings (10-21)
 - 1) Wette wat die doodstraf vereis (10-16)

³³ Snyman (2006:977) oordeel dat daar die volgende moontlikhede bestaan: Die Heiligheidswet kan dalk die onderskeid tussen rein en onrein in gedagte hê, dit kan moontlik gaan om die onderskeid tussen Israel en die ander volke met wie hulle in kontak kom of laastens kan dit te doen hê met die verspilling van manlike semen wat tot gevolg het dat kinders nie verwek word nie.

- a) Egbreuk (10)
- b) Bloedskande (11-12)
 - (1) Seksuele omgang met 'n vrou van jou pa (11)
 - (2) Seksuele omgang met 'n skoondogter (12)
- c) Homoseksuele daad (13)
- d) Huwelik met 'n vrou en haar dogter (14)
- e) Bestialiteit (15-16)
 - (1) Deur 'n man (15)
 - (2) Deur 'n vrou (16)
- (2) Wette wat afsnyding vereis (17-18)
 - a) Seksuele omgang met suster of halfsuster (17)
 - b) Seksuele omgang tydens menstruasie (18)
- (3) 'n Wet wat straf beveel maar nie straf spesifiseer nie –seksuele omgang met tante aan moeders- of vaderskant (19)
- (4) Wette wat verbeuring van regte vereis (20-21)
 - a) Seksuele omgang met oom se vrou (20)
 - b) Seksuele omgang met skoonsuster (21)
- 4. Tweede Pareneses (22-26)
 - a. Vermaning om wette te onderhou (22-23)
 - b. Belofte van inbesitname van die land (24)
 - 1) Eintlike belofte (24a)
 - 2) Uitgebreide formule van Jahweh se self-bekendmaking (24b)
 - c. Bevel om te onderskei tussen rein en onrein diere (25)
 - d. Oproep tot heiligheid (26)
- 5. Wet teen oproep van geeste en beswering met die doodstraf (27)

2 Inleidende opmerkings

Die veertien oortredings wat in hoofstuk 20 genoem word, sluit nou aan by die sewentien voorskrifte of wette³⁴ van hoofstuk 18 (Gerstenberger 1996:288). Hierdie hoofstuk herhaal en herformuleer grootliks die inhoud van Levitikus 18 (Venter 1993:178; Levine 1989:135). Levitikus 18 en 20 is feitlik spieëlbeelde van mekaar met vergelykbare materiaal wat verskillend ontwikkel is (Gerstenberger 1996: 245). Sekere temas van hoofstuk 19 word ook gereflekteer (Levine 1989:135). Die volgorde waarin die wette voorkom verskil van die volgorde in hoofstuk 18 (Hartley 1992:332; Maarsingh 1974:176). Wette word egter nie soos in Levitikus 18 in die direkte vorm van bevel (jy moet/mag nie) gegee nie, maar in die voorskrifvorm vir 'n bepaalde geval (indien/wanneer ... dan moet jy ...) (Venter 1993:178). Hierdie gevallestudiewette dui ook die spesifieke strawwe vir die verskillende oortredings aan (Venter 2003:181; Breytenbach 1989:136).

³⁴ Potgieter (2005:296) beskou die wette of riglyne in hierdie hoofstukke waarvolgens God se mense moet leef as vaste norme.

Dit is volgens sommige geleerdes moontlik dat hierdie wette, anders as in hoofstuk 18, gerig is aan die hele gemeenskap, veral die leiers wat verantwoordelik was vir die oplê van die voorgeskrewe strawwe (Hartley 1992:332). Of dit wel die geval is, is egter nie uit die beskikbare getuienis seker nie. Hoofstuk 18 en 20 se eiesoortige perspektiewe dui volgens sommige geleerdes op verskillende historiese agtergronde (Levine 1989:135). Beide hoofstukke sien egter 'n verband tussen afgodediens en seksuele verval wat weer beskou word as die redes vir die ballingskap (Levine 1989:135).³⁵

Heel moontlik was die outeur(s) van hoofstuk 20 bekend met ander gedeeltes van Levitikus en het hulle hierdie tekste gebruik om onderwerpe wat reeds behandel is uit 'n nuwe perspektief te belig (Gerstenberger 1996:288-289). Hierdie hoofstuk, wat talle streng vermanings bevat, het waarskynlik 'n na-ballingskapse agtergrond (Gerstenberger 1996:295). In daardie tyd is 'n stryd om oorlewing gevoer.

3 Inhoud van hoofstuk 20

Net soos ander tekseenhede in Levitikus (bv hoofstuk 18 en 19) begin die hoofstuk met die formule: 'Die Here het vir Moses gesê' (Gerstenberger 1996:289).

Dit wil voorkom of die voorskrifte moontlik georden is volgens die straf wat in elke geval opgelê moes word (Breytenbach 1989:136). Verse 1-16 beskryf oortredings wat met die dood gestraf moes word (Venter 1993:178; Levine 1989:135). Vers 14 bepaal uitdruklik dat die doodstraf deur verbranding voltrek moes word (Gerstenberger 1996:289).³⁶ Gerstenberger (1996:289) beskou verse 9-16 as 'n kompakte lys 'wetlike beginsels' wat algemeen as genre in Israel voorgekom het. Verse 17-18 beskryf oortredings wat met die afsny van die volksgenote gestraf is en verse 19-21 beskryf oortredings wat met die verbeuring van regte gestraf moes word (Breytenbach 1989:136). Telkens neem die erns van die straf af (Hartley 1992:331).

'n Ander moontlikheid is om die oortredings van kultiese en godsdiens-tige voorskrifte (1-8) saam te groepeer en om die oortredings teen bloedverwante en oortredings van voorskrifte ten opsigte van seksuele verhoudings (9-21) saam te groepeer (Breytenbach 1989:136).³⁷ Die strafbepalings in vers 2-6

³⁵ Die verbintenis tussen Levitikus 18 en 20 kan volgens Potgieter (2005:303) soos volg gesien word: Levitikus 18: verbod op ongewensde seks → want jy moet jou naaste liefhê soos jouself (Lev. 19:18, 34) daarom → Levitikus 20: is daar 'n verbod op ongewensde seks.

³⁶ Op watter wyse die doodstraf vir die ander halsmisdade voltrek is (sommige meen deur steniging soos bepaal in vers 2 en 27), is nie seker nie (Gerstenberger 1996:289).

³⁷ Vgl ook Maarsingh (1974:176-183) wat dieselfde indeling volg, behalwe dat hy vers 9 alleen plaas.

asook die strafbepalings in vers 9-21 word beide afgesluit met 'n oproep tot heiliging en gehoorsaamheid (7-8 en 22-26) (Breytenbach 1989:136-137). Die klem op skeiding (24b-26) is ook opvallend (Gerstenberger 1996:291). Die temas van vers 22-26 bind hoofstuk 20 aan die wette oor hoe om heilig te lewe (Levitikus 17-26) en aan die wette oor rituele reinheid (Levitikus 11-15) (Hartley 1992:332). Vers 27 pas nie goed in die patroon van die hoofstuk nie en lyk na 'n latere aanvulling (Breytenbach 1989:137).

Die hoofstuk begin met 'n inleidende gedeelte wat ernstig waarsku teen die Molek kultus (1-5) (Levine 1989:135). Net hierdie eerste wet of vermaning (v2) word van uitgebreide kommentaar voorsien (v3-5) (Gerstenberger 1996:290). Dit word gevolg deur 'n verbod op nekromansie in vers 6 en dan eindig die hoofstuk weer met dieselfde tema in vers 27 (Levine 1989:135). Sodoende vorm daar 'n inclusio (Hartley 1992:330).

4 Levitikus 20:13

³⁸ וְאִישׁ אֲשֶׁר יִשְׁכַּב אֶת-זָכָר מִשְׁכַּבֵי אִשָּׁה תוֹעֵבָה עָשָׂו
שְׁנֵיהֶם מוֹת יוּמָתוּ דְמֵיהֶם בָּם:

Verskillende vertalings van hierdie vers lui soos volg:

- *King James Version*: If a man also lie with mankind, as he lieth with a woman, both of them have committed an abomination: they shall surely be put to death; their blood shall be upon them.
- *New International Version*: If a man lies with a man as one lies with a woman, both of them have done what is detestable. They must be put to death; their blood will be on their own heads.
- *Ou Afrikaanse Vertaling*: En as 'n man met 'n manspersoon gemeenskap het soos 'n mens met 'n vrou het, het hulle al twee iets gruweliks gedoen. Hulle moet sekerlik gedood word. Hulle bloedskuld is op hulle.
- *Nuwe Afrikaanse Vertaling*: Twee mans wat homoseksueel verkeer, doen 'n afskuwelike sonde. Hulle moet doodgemaak word. Hulle verdien die dood.
- *Multivertaling Bybel*: Twee mans wat homoseksueel verkeer ('n Man wat by 'n ander man slaap soos by 'n vrou), doen 'n afskuwelike sonde. Hulle moet (moet albei) doodgemaak word. Hulle verdien die dood.
- *Nuwe Lewende Vertaling*: As 'n man by 'n man lê soos wat 'n man by 'n vrou lê, moet beide doodgemaak word. Dit is 'n afskuwelike ding en hulle is skuldig aan 'n baie ernstige oortreding.

³⁸ Na oorweging van die tekskritiese nota, word die teks onveranderd behou.

Hoewel die bewoording van hierdie vers effens verskil van Levitikus 18:22 is die sleutel frase presies dieselfde en word die term תועבה ('abomination', 'gruwel') gebruik om hierdie daad te beskryf (Potgieter 2005: 309, 311; Stiebert & Walsh 2001:142). Die regstegniese inhoud van die formulering in Levitikus 18:22 en 20:13 is identies (Otto 2007:62). Dit is opmerklik dat hierdie vers bepaal hoe oortreders behandel moet word: hulle moes met die dood gestraf word (Wenham 1990:362).³⁹ Die doodstraf vir hierdie daad wat vir Israel 'n gruwel is, moes toegepas word omdat die onderskeid tussen aktiewe manlike en passiewe vroulike seksuele rolle, wat volgens die veronderstelling van die Priesterlike outeur reeds met die Skepping vasgelê is, verwar is (Stiebert & Walsh 2001:143). Anders as in Levitikus 18:22 word beide die aktiewe en passiewe deelnemer aangespreek. Dit is interessant dat beide partye dieselfde straf ontvang: die aktiewe en passiewe deelnemer kry beide die doodstraf (Stone 1995:98; Wenham 1990:362).

Daar is verder geen aanduiding dat hier van verkragting sprake is nie, maar wel van instemmende omgang tussen twee persone (NGK 2007:165; Wenham 1990:362). Indien die seksuele omgang nie instemmend plaasgevind het nie, sou beide mans nie met die dood gestraf word nie, net die verkrachter. Dit wil dus voorkom of die Ou Testament alle vorme van homoseksuele omgang verbied, selfs waar beide partye daartoe instem, nie net waar dit met mag afgedwing is nie of waar pederastie ter sprake is nie (Wenham 1990:362). Die brandende vraag is egter waarom die Ou Testament homoseksuele omgang verbied?

Otto (2007:62) wys daarop dat die parallelle formulering van Levitikus 20:13 en Eksodus 22:19 se verbod op bestialiteit opmerklik is en stel: 'Dit laat die vermoede ontstaan dat die redaktors telkens geput het uit 'n reeks seksuele delikte waarin die woord 'lê' (Hebreeus *škb*) voorgekom het. Hierin kom voorbeelde van bestialiteit (Lev 18:23; 20:15 e.v.) en manlike homoseksualiteit voor. Indien dit so sou wees, sou 'n mens weer eens die agtergrond vir hierdie verbod kon sien in die sterk verband wat ook Oud-Israel gelê het tussen seksualiteit en voortplanting'.

F SINTESE VAN LEVITIKUS 18:22 EN LEVITIKUS 20:13

Teologiese argumente vorm die grondslag vir die verbod teen omgang tussen mans (Otto 2007:64). Levitikus 18-20 vra veral twee belangrike dinge van Israel: lojaliteit aan die Here deur sy bepalings en voorskrifte te gehoorsaam en

³⁹ Die ernstige straf dui volgens Potgieter (2005:309) op die onaanvaarbaarheid van die daad in die oë van God en mag nie onder gelowiges voorkom nie. Die *mōt jūmat*-formulering belemtoon die strafregtelike karakter van hierdie uitsprake en sodoende word homoseksuele omgang ook van sosiaal-etiese norme geskei (Otto 2007:63).

afsondering van die heidene⁴⁰ (om nie te doen wat die Egiptenare en Kanaäniete doen nie) (sien White 1995:21). Afsondering, om jou groep onbesmet en onbesoedel (rein) te hou, is die wese van heiligheid. Die Israeliete moet hulle op geen manier verontreinig soos die heidene gedoen het nie (Lev 18:24). Die verbod teen homoseksuele daade is dus net soveel 'n diatribe teen die heidene as 'n bevel vir Israel. Dit wil dus duidelik maak dat hierdie praktyk 'n heidense manier van doen is, dat die doen daarvan Israel sal besoedel en gevolglik is dit 'n gruwel. Die manlike geslagsorgaan vertoon die teken van besnydenis en om daarmee 'n onrein daad te pleeg is die daad van 'n onbesnede heiden (NHKA 2007:4-5; Dreyer 2006b:450).

Seksuele daade tussen persone van dieselfde geslag word in antieke tekste en ook in die Bybel beskryf teen 'n heteroseksuele agtergrond (Human 2005:630). Dit is insiggewend dat Levitikus 18:22 en 20:13 manlike homoseksuele kontak aandui deur middel van 'n eksplisiete vergelyking met heteroseksuele omgang (Stone 1995:98). Die manlike aangesprokene in hierdie wette word verbied om by 'n man te lê op dieselfde wyse as wat 'n man by 'n vrou lê (Potgieter 2005:299; Stone 1995:98). Seksuele kopulasie tussen man en man, soos dit normaalweg tussen man en vrou plaasvind, word dus verbied (Human 2005:634).⁴¹ Mans mag gevolglik nie met ander mans seksuele daade pleeg soos wat hulle met vrouens doen nie (Potgieter 2005:557). Geld dit egter onder alle omstandighede vir tyd en ewigheid?

'n Belangrike vraag is gevolglik: veroordeel die Hebreuse Ou Testament homoseksualiteit *per se*, of veroordeel dit 'n man se passiewe rol in 'n seksuele daad? (Stiebert & Walsh 2001:128).⁴² Wat Levitikus bedoel wanneer dit verwys na 'n man wat soos 'n vrou optree of funksioneer is slegs verstaanbaar teen die tradisionele Mediterreense kulturele agtergrond (White 1995:16). Die manier waarop hier na manlike homoseksuele aktiwiteit in terme van manlike en vroulike rolle vir seksuele gedrag verwys word, wys op die belang van geslagsrol onderskeiding in die houding wat daar teenoor manlike ho-

⁴⁰ Die wette in Levitikus 18-20 moes Israel onderskei van die omringende volke '... ten opsigte van hulle etiek en moraliteit in terme van gesinswaardes en seksuele gebruike. In daardie opsig stel die reinheidswette grense aan God se mense ... en geld heelwat van die wette nog steeds' (Potgieter 2005:306-307). Die vraag waarom daar groot meningsverskil bestaan is: watter wette geld vandag steeds? Hoe bepaal 'n mens dit? Dit is ook interessant dat net sekere dele van sekere wette steeds geld.

⁴¹ Potgieter (2005:325) oordeel dat die rede waarom homoseksuele gemeenskap verbied word is die volgende: 'Dit gaan dus om die seksuele vermenging van twee dinge wat nooit bedoel was om vermeng te word nie. Dit is die oortreding van die geslagtelikheid soos God dit aanvanklik bedoel het ... Homoseksuele gemeenskap is dus die aantasting van die fisiese vorming van die menslike geslagtelikheid'.

⁴² Die feit dat daar nêrens in die Hebreuse Ou Testament na vroulike homoseksuele gedrag verwys word nie, maak sin in terme van die netwerk van voorveronderstellings oor seks en geslag wat gegeld het (Stone 1995:98-99).

moseksuele kontak ingeneem word (Stone 1995:98). Seksuele kontak tussen mans word verbied omdat dit die grense tussen geslagtelike subjek-objek kategorië verwar. Levitikus 18:22 en 20:13 protesteer dus teen die omkering van manlike en vroulike geslagsrolle in die openbare samelewing omdat dit in die lig van die waardes van eer en skande as 'n vernedering beskou is wanneer 'n man die rol van 'n vrou in die openbaar inneem (Human 2005:634). Die outeurs van die Heiligheidskodeks beskou hierdie verwarring as afstootlik en het baie moeite gedoen om die onderskeidings en kategorië in terme waarvan die wêreld eintlik georden moes word, uit te stippel (Stone 1995:98). Enige aktiwiteit wat moontlik hierdie sisteem van geordende reinheid kon ontwig, is veroordeel. Heiligheid is 'n reinheidskonsep wat vermenging en twyfelagtigheid ('ambiguity') verafsku en is 'n saak van rein en onrein, gewyd en profaan (White 1995:18).⁴³ Die sleutel tot reinheid en heiligheid is orde met die gevolg dat dit wat onrein en profaan is uitgesluit moet word om 'n patroon of kategorie in stand te hou (White 1995:18). Heiligheid vereis dat individue aanpas by die groep waaraan hulle behoort, dat hulle die vermenging van persone of dinge van verskillende groepe of klasse vermy (White 1995:19).

In gemeenskappe waar reinheidsvoorskrifte so 'n groot rol speel, was dit belangrik vir mense om te weet presies waar alles en almal in hierdie reinheidsstelsel pas (vgl White 1995:19). Levitikus beskryf 'n relatief eenvoudige reinheidsstelsel. Die logika van hierdie stelsel word in die verhale aan die begin van Genesis gevind wat die struktuur van die wêreld orden, klassifiseer en omlin soos Israel dit gesien het. Vaste tye vir werk en rus ('n kalender) word vasgestel. Die diere, visse en voëls word in suiwer (rein) vorme geskep (geen basters of onrein wesens nie), en op hulle behoorlike plekke geplaas naamlik op land, in die water of in die lug, met behoorlike kos en die vermoë om te beweeg, vlieg of swem volgens hulle aard. 'n Hiërargie van geskape wesens word vasgestel in die skepping, met die mens wat oor alles heers, terwyl die uitleg (argitektuur) van die tempel hierdie vasgestelde orde herhaal. Bepaalde diere is heilig, rein, sonder gebrek en geskik om geoffer te word. Verder is sekere persone heilig asook sekere plekke. Hierdie heiligheid van plekke en persone is ook hiërargies in Israel georden. In die lig hiervan word bepaalde dade veroordeel omdat dit onvanpas is vir hierdie of daardie groep persone, in hierdie of daardie tyd of plek, dus volgens die bepaalde reinheidsreëls wat geld (White 1995:20). Die beoefening van homoseksuele dade maak mense onrein en onrein mense moet uitgesluit word van interaksie met God en ander (NHKA 2007:4; Dreyer 2006b:450).

⁴³ Mary Douglas wys volgens White (1995:18) op die volgende handige praktiese reël om reinheidsreëls te identifiseer, insluitende heiligheid: 'if persons and things are clean when they are not dirty, and dirt is matter out of place, then purity is quite simply matter in its proper place'.

G WAAROM VERBIED DIE OU TESTAMENT OËNSKYNLIK HOMOSEKSUELE DADE?

Waarom die Ou Testament homoseksuele dae verbied, is 'n baie belangrike vraag. Die vae konteks waarin die tekste wat homoseksualiteit afwys, voorkom, open die deur vir verskillende verstaansmoontlikhede (Human 2005:634).

Een moontlikheid is dat dit na die afwysing van manlike kultiese prostitusie⁴⁴ verwys (vgl Human 2005:634 asook NGK 2007:151 en Groenewald 2006:63-64 vir 'n kort bespreking).

Wenham (1990:363) vermoed dat Israel se afwysing van homoseksuele omgang uit haar Skeppingsleer vloei. Baie van die mees fundamentele beginsels van die Ou-Testamentiese wette word in die inleidende hoofstukke van Genesis⁴⁵ aangetref (Wenham 1990:362). Hierdie beginsels is van toepassing op wette oor voedsel, verskillende offers, die sabbat en seksuele praktyke. Genesis 1 wys byvoorbeeld verskeie kere daarop dat God verskillende plante en diere gemaak het om voort te plant 'elkeen na sy aard' (Wenham 1990:363). Gevolglik verbied die wet (byvoorbeeld Levitikus 19:19) enige kruisteling of dae wat dit kan aanmoedig. Die ernstigste voorbeeld hiervan word in Genesis 6:1-4 beskryf en het die vloed tot gevolg. Wanneer daar in Genesis na die skepping van die mens verwys word, word daar duidelik gestel dat God doelbewus twee geslagte (man en vrou) geskep het om sy eerste opdrag uit te voer: 'Wees vrugbaar, word baie ...'. Omdat homoseksuele dae geen moontlikheid tot voortplanting bied nie, pas dit glad nie in by die denke van Genesis 1 nie.⁴⁶ Ook in Genesis 2 word die eensame Adam nie van nog 'n Adam nie, maar van Eva, 'n helper wat by hom pas, en met wie hy op intieme wyse een vlees kan word, voorsien. In die lig hiervan kan homoseksuele dae nie in Israel toegelaat word nie.

⁴⁴ Dit wil volgens sommiges uit beskikbare getuienis (bv Deut 23:17-18; 1 Kon 14:24; 1 Kon 15:12-14; 1 Kon 22:47) blyk of kultiese prostitusie waarby mans betrokke was wel met tye in Israel voorgekom het. (Potgieter 2005:313-314). Daar bestaan egter nie eenstemmigheid onder geleerdes oor wat die rol van hierdie manlike tempelprostitute was nie (Potgieter 2005:316). Potgieter (2005:321-323) is egter oortuig dat homoseksuele verhoudings nie destyds onaanvaarbaar was omdat dit in die heidense kultusse voorgekom het nie, maar omdat dit 'n praktyk is wat die gesin skade aandoen. Sien ook NGK (2007:178-179) waar gestel word dat die kultiese praktyke van die Kanaäniete nie in die tekste in Levitikus ter sprake is nie.

⁴⁵ Sien Groenewald (2006:57-61) vir 'n bespreking van hoe seksualiteit ingebed is in die skeppingsverhale.

⁴⁶ Otto (2007:64) stel tereg dat Genesis 1:27 die verstaanshorison verskaf vir die verbod op seksuele omgang tussen mans. Sien ook NGK (2007:181) waarin gestel word dat die verbod op homoseksuele dae in Levitikus in die lig van Bybelse denke sin maak (die heteroseksuele man-vrouverhouding in die skeppingsverhale word as die archetipiese, deur-God-gewilde model geskets).

In Levitikus, soos reeds gestel, is daar nie sprake van 'n langtermyn verbintenis tussen twee mans of 'n huweliksverhouding nie, maar moontlik eerder van 'n insidentele seksuele ontmoeting. In Levitikus 18 en 20 word seksuele promiskuiteit dus moontlik veroordeel.

'n Verdere moontlike rede vir die afwysing van homoseksualiteit is dat dit kon dui op 'n openbare seksuele daad wat die bedoeling gehad het om 'n ander persoon in die openbaar te ontteer of in die skande te steek (NHKA 2007:5; Human 2005:634).

Antropologiese studies toon aan dat seksuele gebruike en die betekenis wat daaraan toegeken word oor verskillende kultuurgrense heen verskil (Dreyer 2006b:464). Die antropologie van Midde-Oosterse en Mediterreense eer en skaamte bied waardevolle hulpmiddels om die simboliese betekenis wat skynbaar onderliggend aan Bybelse tekste is te interpreteer (Stone 1995:102). Dit is belangrik om te bepaal tot watter mate die antropologie van eer en skaamte kan lig werp op opvattinge oor geslag en seksuele praktyk (Stone 1995:95). Gilmore het aan die hand gedoen dat 'n bepaalde konfigurasie van oortuigings oor seks, geslag, eer en skaamte eintlik een van die min kulturele eienskappe is wat genoegsaam wydverspreid is om dit te regverdig om die lande van die Mediterreense kom en dele van die Midde-Ooste saam te hanteer as 'n studievoorwerp (Stone 1995:95).

Dit wil voorkom of ons te doen het met 'n kulturele matriks waarin geslagsrolle skerp onderskei is (Stiebert & Walsh 2001:124). In die gemeenskappe waarin die eer-skaamte kompleks bestudeer is, is manlike homoseksualiteit meermale met besondere afkeer bejeën (Stone 1995:96). Waaraan is hierdie negatiewe oordeel te wyte? Dit het waarskynlik te doen met die skerp onderskeiding van manlike en vroulike geslagsrolle asook met die hiërargiese aard van hierdie onderskeiding. 'n Ware of regte man is aktief, strydvlugtig en altyd gereed om sy eer te verdedig sodat dit in die openbaar erken kan word (Stiebert & Walsh 2001:126). Eer kan omskryf word as die openbare agting wat 'n persoon of groep geniet en dui sosiale stand en regmatige plek in die gemeenskap aan (White 1995:16). 'n Eerbare man is iemand wat in beheer was van sy liggaam, sy huis (en familieledede in die huis), sy dorp of stad (White 1995:17). Eer is hoofsaaklik die gevolg van afkoms (geboorte). Die positiewe vroulike ekwivalent van eer is skaamte. Vroulike skaamte is 'n passiewe kwaliteit wat hoofsaaklik gerig is op die bewaring van maagdelikheid voor die huwelik en getrouheid aan jou man daarna (Stiebert & Walsh 2001:124). Vroue se gedrag is gevolglik gekenmerk deur 'n sensitiwiteit vir naaktheid, skamerigheid en beteuling (White 1995:17).

Hoe ander 'n man sien is uiters belangrik. Daarom sal dit ongehoord vir 'n man wees om enigsins op 'n wyse op te tree wat nie in lyn is met hoe daar van 'n man (sy soort) verwag is om op te tree nie. Gedrag wat as vroulik of

passief gesien kan word, is vermy (Stiebert & Walsh 2001:126). Manlikheid is nie net anders as vroulikheid nie, maar verhewe. Gevolglik is dit feitlik altyd as 'n belediging beskou om te sê dat 'n man soos 'n vrou optree (Stone 1995:96).

Manlike homoseksuele daade kry binne hierdie netwerk van voorveronderstellings oor geslag 'n bepaalde omvang van betekenis (Stone 1995:96). Homoseksuele gedrag tas in 'n patriargale samelewing (soos die van die Ou Testament) manlike eer aan (Dreyer 2006b:450). Mans is beskou as geskikte seksuele subjekte en alle vroue as geskikte seksuele objekte (Stone 1995:97-98). Die manlike seksuele rol is om die aktiewe penetreerder te wees, en die passiewe rol (om gepeetreer te word) bring skande oor 'n man (Stiebert & Walsh 2001:145).

Dit is interessant om in ag te neem hoe daar oor voortplanting gedink is. Vir voortplanting is saad en grond nodig (White 1995:17). Die man saai dus sy saad (skenk lewe) in die vrou (die saailand) wat op haar beurt geboorte skenk (White 1995:17-18). 'n Vrou was die enigste natuurlike plek waar 'n man sy semen mag stort omdat destyds geglo is dat die semen reeds die volledige lewe bevat (Potgieter 2005:296). Die voortbring van manlike erfgename is as baie belangrik beskou en enige optrede wat dit verhinder is as 'n vermorsing van saad en gevolglik as onaanvaarbaar gesien (NHKA 2007:4; Dreyer 2006b:450). In antieke Israel, net soos in die Ou Nabye Ooste, was seksualiteit in die engste verband net aan die reproduksie van die familie gekoppel (sien Otto 2007:62). Homoseksuele kontak was waarskynlik in Israel met die dood strafbaar omdat dit buite die norm geval het. Die norm was seksualiteit slegs binne familieverband, met seks wat gevolglik vereng is tot voortplantingsmiddel wat vir nuwe lewe moes sorg.

Wanneer twee mans homoseksuele omgang het, neem een van die mans 'n rol in wat kultureel gesproke slegs by die vroulike geslag pas, met ander woorde een man vertolk die rol van seksuele objek en nie seksuele subjek nie (Stone 1995:96). Die man wat toelaat dat daar op hierdie wyse seksueel teenoor hom opgetree word toon daardeur dat hy die objek van 'n ander man is en word sodoende 'vervroulik'. So 'n man is sonder eer (hy word as saailand vir 'n ander man se saad gebruik) omdat hy in 'n sekere sin nie meer as 'n man beskou word nie (White 1995:18). Binne hierdie raamwerk kan die negatiewe houding teenoor manlike homoseksuele gedrag beskou word as 'n funksie van geslaghiërargie en differensiasie (Stone 1995:96-97). Seksuele penetrasie dui ook op sosiale onderdanigheid en wanneer 'n man so 'n vroulike rol aanneem, dan is dit 'n rol wat geassosieer word met laer status en mag. Homoseksualiteit kry betekenis in terme van ongelyke sosiale posisies en magsverhoudings.

Hierdie insigte kan help om die besware teen homoseksuele gedrag in Levitikus beter te verstaan.

H GEVOLGTREKKING

'n Literêr-historiese analise van beide Levitikus 18:22 en Levitikus 20:13 dui daarop dat hierdie tekste nie in die hedendaagse teologiese debatte oor homoseksualiteit eenvoudig direk eweredig aangewend kan word om die seksuele oriëntasie van homoseksualiteit op hierdie Bybelse gronde af te wys nie.

Hierdie tekste kan nie net so op vandag se verstaan van homoseksuele verhoudings toegepas word nie, omdat hulle nie konstitusionele homoseksualiteit in die oog het nie. Dit reageer op probleme wat eie was aan die konteks van die volk Israel. 'n Mens kan die verskynsel homoseksualiteit soos geleerdes en ander dit vandag definieer, nie direk uit die Bybel verstaan nie. Nêrens praat die Bybel oor homoseksualiteit as seksuele oriëntasie nie. Die relevante teksgedeeltes praat grafies oor dade, nie oor persone of seksuele oriëntasies nie. Nêrens word lig gewerp op 'n durende homoseksuele verbin-
tenis van liefde en trou nie.

Dit blyk ook duidelik dat die Ou-Testamentiese uitsprake oor homoseksualiteit tydsgebonde is en dat die etiese norme en waardes wat daarin gereflekteer word, nie net so op moderne etiese vraagstukke toegepas kan word nie.⁴⁷

BIBLIOGRAFIE

- Anthonissen, C. & Oberholzer, P. 2001. *Gelowig en gay?: Riglyne vir 'n sinvolle dialoog met gay lidmate*. Wellington: Lux Verbi.
- Bosman, H. L. 1986. 'Die ontstaan en verstaan van die Ou-Testament', in Deist, F. E. & Vorster, W. S. (reds), 1986:1-15.
- Breytenbach, A. P. B. 1989. 'Levitikus', in Van Zyl, A. H. (red), *Verklarende Bybel*, 115-147. Kaapstad: Lux Verbi.
- Cilliers, P. 1997. 'n Kas is vir klere. Kaapstad: Human & Rousseau.
- Deist, F. E. 1986. Die skrywer, sy teks en sy gehoor, in Deist, F. E. & Vorster, W. S. (reds), 1986:16-36.
- Deist, F. E. & Vorster, W. S. (reds) 1986. *Woorde wat ver kom: Die literatuur van die Ou-Testament (Deel 1)*. Kaapstad: Tafelberg.
- Deist, F. E. 1987. 'Die Heksateug', in Bosman, H. L. & Loader, J. A. (reds), *Vertellers van die Ou Testament*, 1-43. Kaapstad: Tafelberg.
- De Villiers, D. E. 2006. Gee die Bybel nog vandag aan ons morele oriëntering oor kwessies soos homoseksualiteit? *Acta Theologica* 26(1), 54-78.
- Dreyer, Y. 2006a. Prejudice, homophobia and the Christian faith community. *Verbum et Ecclesia* 27(1), 155-173.
- _____ 2006b. Heteronormatiewiteit, homofobie en homoseksualiteit – 'n roetekaart vir 'n inklusiewe kerk. *HTS* 62(2), 445-471.

⁴⁷ Sien NHKA 2007:4-5 asook Otto 2007:64-65 wat ook hierop wys.

- Gagnon, R. J. 2001. *The Bible and homosexual practice: Texts and hermeneutics*. Nashville: Abingdon Press.
- Germond, P. & de Gruchy, S. (eds) 1997. *Aliens in the household of God: Homosexuality and Christian faith in South Africa*. Cape Town: David Philip Publishers.
- Gerstenberger, E. S. 1996. *Leviticus: A commentary*, tr. by D. W. Stott. Louisville: Westminster John Knox Press. (The Old Testament Library.)
- Geysers, P. A. & Van Aarde, A. G. 2004. 'Om nie te dink bo wat in die Skrif geskrywe staan nie' – konsistensie en ontwikkeling in die teologie van Piet Geysers. *HTS* 60(1&2), 7-28.
- Groenewald, A. 2006. Drink met vreugde uit die liefdesfontein! – 'n Ou-Testamentiese perpektief op menslike seksualiteit. *Verbum et Ecclesia* 27(1), 42-69.
- Hartley, J. E. 1992. *Leviticus*. Dallas: Word Books. (Word Biblical Commentary).
- Hayes, J. H. & Holladay, C. R. 1982. *Biblical Exegesis: a beginner's handbook*. Atlanta: John Knox Press.
- Human, D. J. 1999. Die literêr-historiese lees van 'n teks. *Skrif en Kerk* 20(2), 354-368.
- _____ 2005. Homoseksualiteit – perspektiewe uit die antieke Nabye Ooste. *OTE* 18(3), 629-636.
- Human, D. & Vos, C. (reds) 2007. *Liefde is die grootste: oor erotiek en seksualiteit*. Pretoria: Protea Boekhuis.
- Levine, B. A. 1989. *Leviticus*. Philadelphia: The Jewish Publication Society. (The JPS Torah Commentary.)
- Maarsingh, B. 1974. *Leviticus*. Nijkerk: Callenbach (De Prediking van het Oude Testament.)
- Nederduitse Gereformeerde Kerk (NGK). Algemene Sinode 2004. Agenda, deel 2.
- Nederduitse Gereformeerde Kerk (NGK). Algemene Sinode 2007. Agenda deel, 1.
- Nederduitsch Hervormde Kerk van Afrika. Algemene Kerkvergadering 2007. Agenda van die 68^e AKV: Bylae A. Argief van die Nederduitsch Hervormde Kerk, Pretoria.
- Nissinen, M. 1998. *Homoeroticism in the Biblical world: A historical perspective*, tr. by K. Stjerna. Minneapolis: Fortress Press.
- Otto, E. 2007. Homoseksualiteit in die Ou Nabye-Ooste en Ou Testament, in Human & Vos 2007:58-66.
- Potgieter, J. 2005. *'n Nuwe-Testamentiese studie in hermeneutiek: Die homoseksualiteitsdebat in die Nederduitse Gereformeerde Kerk (1986-2004)*. Ongepubliseerde Ph.D.-proefskrif, Universiteit van Pretoria.
- Prinsloo, G. T. M. 1989. *'n Literêr-eksegetiese analise van die boek Habakuk*. Ongepubliseerde DD-proefskrif, Universiteit van Pretoria.
- Punt, J. 2006. Using the Bible in post-apartheid South-Africa: Its influence and impact amidst the gay debate. *HTS* (62)3, 885-907.
- Spangenberg, I. 1998. *Perspektiewe op die Bybel: God se woord in mensetaal*. Pretoria: JL van Schaik.
- Snyman, S. D. 2006. Help Levitikus 18:22 en 20:13 die (NG) Kerk in die debat oor homoseksualiteit? *OTE* 19(3), 968-981.
- Stiebert, J. & Walsh J. T. 2001. Does the Hebrew Bible have anything to say about homosexuality? *OTE* 14(1), 119-152.
- Stone, K. 1995. Gender and homosexuality in Judges 19: Subject-Honor, Object-Shame? *JSOT* 67, 87-107.

- Strommen, M. P. 2001. *The Church and homosexuality: Searching for a middle ground*. Minneapolis, Minnesota: Kirk House Publishers.
- Venter, P. 1993. 'Levitikus', in Vosloo, Wil en Van Rensburg, Fika J. (reds), *Die Bybel in Praktyk*, 151-189. Vereeniging: Cum.
- _____ 2003. 'Levitikus', in van der Watt, Jan (red.), *Die Bybel A-Z*, 165-186. Vereeniging: CUM.
- Wenham, G. J. 1990. The Old Testament attitude to homosexuality. *The Expository Times* 102, 359-363.
- White, L. J. 1995. Does the Bible speak about gays or same-sex orientation? A test case in Biblical ethics: Part 1. *Biblical Theology Bulletin* 25(1), 14-23.

Cobus Swart & Dirk J. Human, Departement Ou-Testamentiese Wetenskap, Universiteit van Pretoria, Pretoria, 0002. E-pos: dirk.human@up.ac.za